

บทที่ 5

ความหมายและคติสัญลักษณ์ของปราสาทหินพิมาย

เอเดรียน สนอดกราส กล่าวว่า สิ่งก่อสร้างมีหน้าที่อยู่ ๒ ประการ คือ มีหน้าที่ด้านประโยชน์ใช้สอยที่สนองความต้องการทางกายภาพและจิตใจ และหน้าที่เพื่อรับใช้มนุษย์ในทางปัญญา ดังนั้น สิ่งก่อสร้างจึงย่อมมีความหมายในตัวเอง คือ แสดงถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างโลกที่เราสัมผัสได้และโลกที่เราสัมผัสไม่ได้¹⁵⁶ และยังสามารถแสดงบทบาทหน้าที่เป็นสัญลักษณ์ได้ โดยความหมายของสิ่งก่อสร้างหรืองานสถาปัตยกรรมจะอยู่ที่ผลของการออกแบบที่สามารถประเมินได้จากการศึกษาการออกแบบและรูปสัญลักษณ์ของงานสถาปัตยกรรม¹⁵⁷

ในการหาความหมายของงานสถาปัตยกรรมเขมรนั้น มีผู้ศึกษาไว้หลายแนวทาง ซึ่งสามารถสรุปได้ว่าพื้นฐานของงานสถาปัตยกรรมเขมรมาจาก

ก.ระบบการใช้มาตราวัดขนาดและระยะทางที่แม่นยำ อันทำให้เกิดค่าความหมายของโครงข่ายตัวแบบและที่ตั้งศาสนสถาน

ข.การวางผังขององค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับวิถีวงโคจรของดวงอาทิตย์ และการวางจุดกำเนิดและแนวแกนอันนำไปสู่รูปจำลองหรือสัญลักษณ์ทางดาราศาสตร์และจักรวาล

ค.ระบบการจัดผังและแบบที่ลงตัวที่สะท้อนให้เห็นถึงระบบสัญลักษณ์ของมณฑลที่ซ่อนอยู่เบื้องหลัง

ง.ตัวเลขพื้นฐานของการออกแบบเป็นมรดกได้รับมาจากระบบตัวเลขของอินเดียอันสะท้อนให้เห็นถึงสัญลักษณ์ทางจักรวาล¹⁵⁸

¹⁵⁶เอเดรียน สนอดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระศุภ, 1.

¹⁵⁷อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, 256.

¹⁵⁸Vittorio Roveda, Khmer Mythology : Secrets of Angkor, 3rd edit. (Bangkok : River Books, 2000), 20. โดยผู้เขียนสรุปความมาจากงานศึกษาของ Rene Dumont, Pierre Grison, Philippe Paris และ Eleanor Mannikka

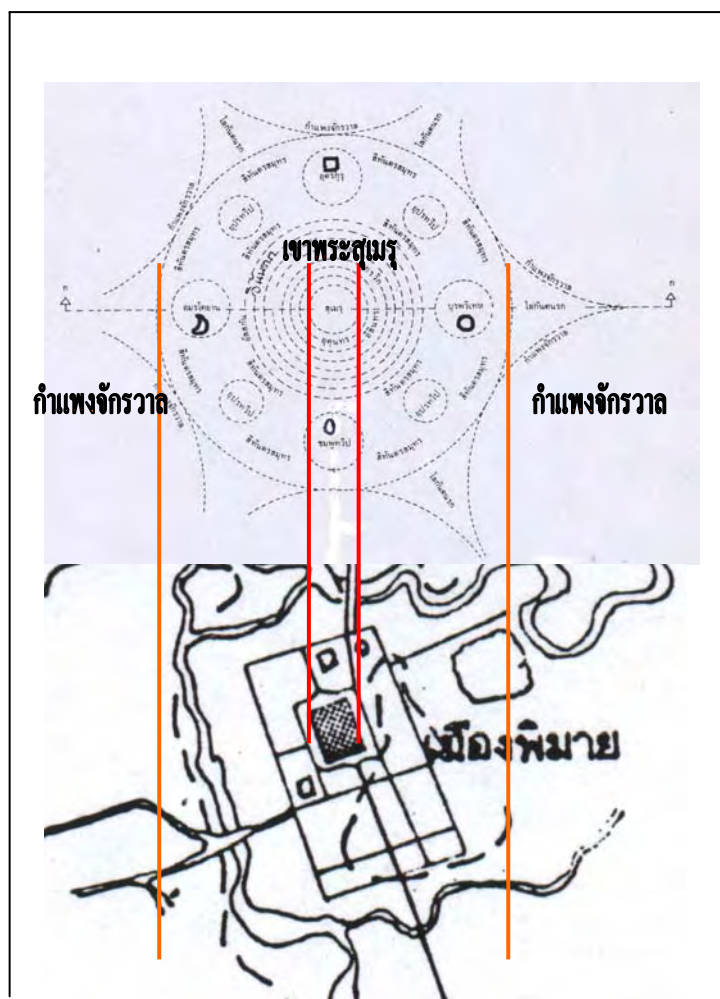
ดังนั้น ในการสร้างปราสาทเขมรจึงมีการออกแบบให้เป็นสัญลักษณ์ของจักรวาลและมณฑล ตามคำกล่าวข้างต้น และโดยตัวของปราสาทหินพิมายเองสามารถที่จะกำหนดเกณฑ์ของการสร้างงานสถาปัตยกรรมที่สะท้อนถึงคติดังกล่าวได้ดังนี้

- 1.ทำเลที่ตั้ง
- 2.โครงสร้างผังบริเวณของปราสาท
- 3.การเน้นความสำคัญของแนวแกน
- 4.ระบบแผนผังขององค์ประกอบสถาปัตยกรรม

ทำเลที่ตั้ง

ปราสาทหินพิมายตั้งอยู่ในตำแหน่งใจกลางเมืองพิมาย ที่มีลักษณะภูมิประเทศเป็นดินแดนที่ราบลุ่มมีแม่น้ำหลายสายไหลโอบรอบ (บทที่ 2) ทำให้ลักษณะของเมืองคล้ายกับเป็นเกาะลอยอยู่กลางน้ำ สอดคล้องกับคติเรื่องจักรวาลในพุทธศาสนาเชื่อว่าตรงศูนย์กลางของจักรวาลเป็นที่ตั้งของเขาพระสุเมรุที่ล้อมรอบด้วยกำแพงสูง และถัดออกไปเป็นมหาสมุทรที่ล้อมไว้อีกชั้น

การสร้างปราสาทหินพิมายจึงเป็นการจำลองจักรวาลมาไว้บนโลกมนุษย์ โดยกำหนดให้ที่ตั้งของปราสาทเป็นศูนย์กลางของจักรวาล และให้แม่น้ำลำคลองตามธรรมชาติเป็นสัญลักษณ์แทนมหาสมุทรที่ล้อมรอบจักรวาล แม้ว่าต่อมาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะโปรดให้สร้างกำแพงเมืองขึ้นอีกชั้นหนึ่งก็ไม่ได้ทำให้โครงสร้างคติดังกล่าวเสียไป แต่กลับยังเป็นการย้ำชัดถึงความต้องการที่จะสร้างเมืองให้เป็นจักรวาล (แผนผังที่ 36) บทบาทหน้าที่ของกำแพงเมืองนี้จึงไม่ใช่เป็นเพียงกำแพงที่ล้อมเมืองไว้เพื่อปกป้องจากการรุกรานของข้าศึกหรือเป็นเพียงตัวกำหนดขอบเขตของเมืองเท่านั้น หากยังเป็นเสมือนกำแพงที่ล้อมรอบจักรวาลด้วย

แผนผังที่ 36 เปรียบเทียบแผนภาพจักรวาลกับเมืองพิมาย

ความสามารถของชาวเขมรในการสร้างเมืองและงานสถาปัตยกรรมออกมาเป็นรูปจักรวาลจำลอง มีปรากฏให้เห็นมาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 1424 (ค.ศ. 881) เมื่อพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1420-1432 / ค.ศ. 877-889) โปรดให้สร้างปราสาทบากองขึ้นที่ศูนย์กลางของเมืองหรือหาลัทธิราชธานีของพระองค์ หรือศูนย์กลางราชธานีแห่งแรกของเมืองพระนคร คือ ปราสาทพนมบาแค็ง¹⁵⁹ ก็สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นเขาพระสุเมรุ แนวความคิดนี้ชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยพระเจ้าอู่ไทยทิตยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1593-1608 / ค.ศ. 1050-1066) เมื่อพระองค์โปรดให้สร้างปราสาทบาปวน โดยในจารึกที่ฐานของปราสาท กล่าวว่า ทรงต้องการให้มีเขาพระสุเมรุอยู่ ณ ศูนย์กลางของราช

¹⁵⁹ ยอร์ช เซเดส์, เมืองพระนคร : นครวัด นครธม (Angkor : An Introduction), แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2540), 119.

ธานีของพระองค์ แต่ที่ปราสาทหินพิมายนี้ นอกจากความสามารถในการสร้างเขาพระสุเมรุไว้ ศูนย์กลางเมืองแล้ว ความชาญฉลาดของสถาปนิกหรือผู้ออกแบบยังอยู่ที่การเลือกชัยภูมิที่ตั้งตามธรรมชาติให้สอดคล้องกับแนวความคิดเรื่องจักรวาลด้วย ซึ่งที่ผ่านมาการสร้างจักรวาลของเขมรจะกระทำโดยการขุดสระน้ำหรือบารายไว้รอบศาสนสถาน หรือขุดบารายขนาดใหญ่แล้วตั้งศาสนสถานไว้บนเกาะกลางบาราย เช่นที่ ปราสาทแม่บุญตะวันออก (พ.ศ. 1495/ค.ศ. 952)

ด้วยทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานแล้ว เมืองพิมายยังเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมในการสร้างเมืองให้เป็นจักรวาลโดยอาศัยธรรมชาติที่อยู่แวดล้อม แม่น้ำลำคลองต่างๆ ที่ไหลโอบรอบเมืองพิมายจึงเปรียบเสมือนเป็นมหาสมุทรที่ล้อมรอบจักรวาล

โครงสร้างผังบริเวณของปราสาท

ระบบการผังบริเวณของปราสาทหินพิมายเป็นโครงสร้างของปราสาทที่มีระเบียบคดล้อมรอบปราสาทประธาน โดยมีศูนย์กลางผังอยู่ที่ปราสาทประธาน ซึ่งโครงสร้างลักษณะนี้เป็นระเบียบแบบแผนทั่วไปของปราสาทเขมรที่สร้างโดยกษัตริย์หรือผู้ครองแคว้น¹⁶⁰ โดยที่การออกแบบต้องยึดแผนภาพของมณฑลเป็นหลัก คือ มีส่วนที่เป็นแกนกลางและส่วนป้อมล้อม¹⁶¹

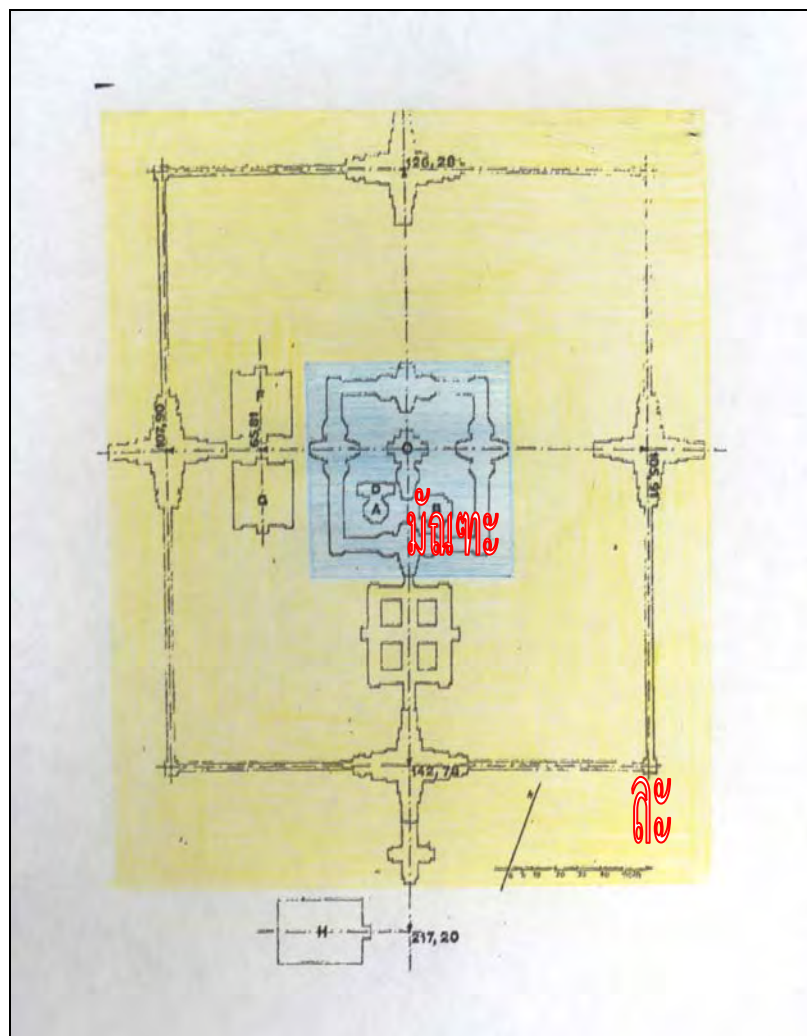
แบบของโครงสร้างผังเช่นนี้ เป็นไปตามคติจักรวาลในระบบสัญลักษณ์ คือ มีปราสาทประธานเป็นเขาพระสุเมรุ ซึ่งสถาปนิกได้ออกแบบให้ตัวปราสาทตั้งอยู่บนฐานสูงเป็นการสร้างภาพภูเขาใจกลางจักรวาลที่ล้อมรอบไปด้วยกำแพงสูง ซึ่งก็คือ ระเบียบคดกับกำแพงแก้ว ขณะเดียวกัน ศูนย์กลางของโครงสร้างผังของปราสาทหินพิมายอยู่ในตำแหน่งเดียวกันกับศูนย์กลางของปราสาทประธาน ต่างจากปราสาทเมืองต่ำที่ศูนย์กลางของผังไม่ใช่จุดเดียวกันกับศูนย์กลางปราสาทประธาน¹⁶² ลักษณะเช่นนี้คงจะเป็นด้วยเงื่อนไขทางด้านการเมืองที่ราชวงศ์มหิธรปุระใช้ประกาศความเป็นอิสระจากอำนาจศูนย์กลางที่เมืองพระนคร และสามารถขึ้นมามีบทบาทอำนาจในราชสำนักได้ โดยศักดิ์ของปราสาทหินพิมายจึงไม่ได้เป็นเพียงปราสาทของชุมชนหรือแคว้นเท่านั้น แต่เป็นปราสาทศรีประจำราชวงศ์มหิธรปุระด้วย

¹⁶⁰ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม,

16.

¹⁶¹ เรื่องเดียวกัน, 18.

¹⁶² เรื่องเดียวกัน, 52-53.

แผนผังที่ 37 แสดงภาพแผนผังของมณฑลชั้นต้นในศาสนาพราหมณ์ที่ปราสาทหินพิมาย

โครงสร้างผังของปราสาทหินพิมายไม่ได้ถูกจำลองให้เป็นเพียงจักรวาลตามคติพุทธศาสนาเท่านั้น หากยังแสดงถึงแบบแผนผังของมณฑลในชั้นต้นของพราหมณ์ด้วย¹⁶³ คือ กลุ่มระเบียบคดเป็น “มณฑล” และตัวกำแพงแก้วเป็น “ละ” (แผนผังที่ 37)

¹⁶³ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “การออกแบบและคติสัญลักษณ์ของปราสาทเมืองต่ำ,” ศิลปากร 32,3 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2531) : 41.

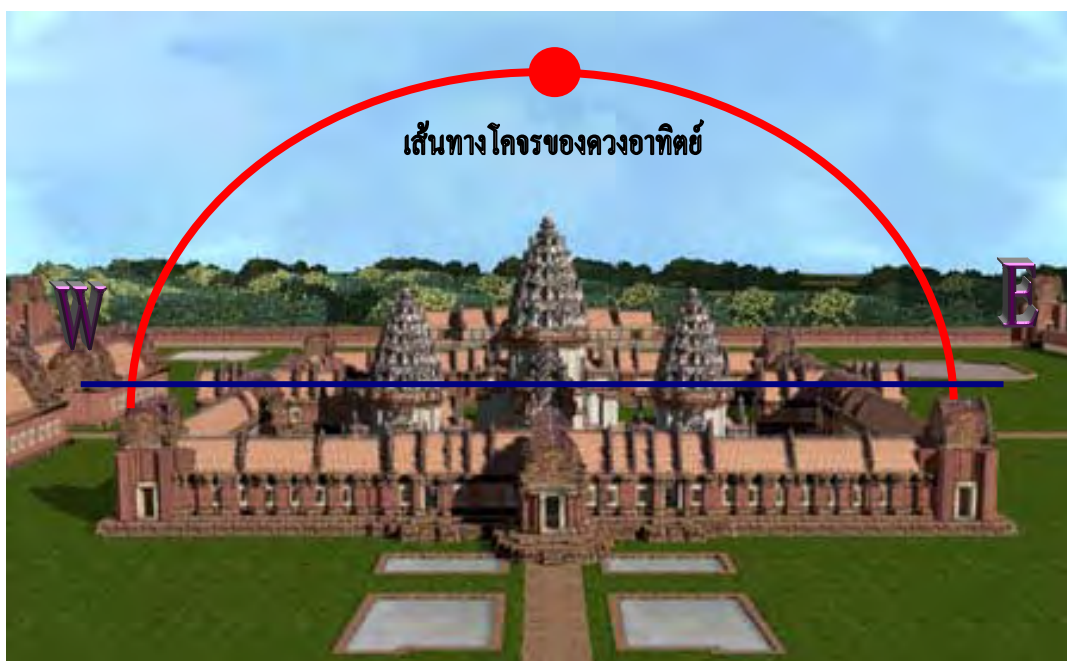
การเน้นความสำคัญของแนวแกน

ในการสร้างงานสถาปัตยกรรมที่ใช้คติสัญลักษณ์ของจักรวาล การวางตำแหน่งทิศทางของตัวอาคารและแผนผังต้องสัมพันธ์กับระบบจักรวาล ซึ่งโดยทั่วไปแล้วปราสาทเขมรจะใช้ระบบการวางทิศทางตามระบบสุริยะ แต่ที่ปราสาทหินพิมายจะพิเศษต่างออกไป คือ ใช้ระบบแกนโลก (บทที่ 3) เป็นแกนประธานในทิศเหนือ-ใต้ และแกนรองในทิศตะวันออก-ตะวันตก ระบบการวางผังเช่นนี้นอกจากจะสัมพันธ์กับระบบจักรวาลแล้ว ยังมีความสัมพันธ์กับวงโคจรของดวงอาทิตย์ในรอบปีซึ่งก่อให้เกิดฤดูกาลบนโลก กล่าวคือ ทิศเหนือเป็นทิศที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างไกลจากเส้นศูนย์สูตรของโลกมากที่สุดในฤดูหนาวช่วงราศีเมษ จากนั้นดวงอาทิตย์ก็เคลื่อนตัวลงมาสู่ทิศใต้ ซึ่งเป็นจุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากเส้นศูนย์สูตรมากที่สุดในฤดูร้อนช่วงราศีกกรกฎ แล้วเคลื่อนตัวขึ้นไปสู่ทิศเหนือเวียนกันในลักษณะนี้ตลอด ทิศเหนือจึงถือเป็นจุดเริ่มต้นของปีและขณะเดียวกันก็เป็นจุดสิ้นสุดของปี ซึ่งเท่ากับจุดสิ้นสุดของโลกในความหมายทางพื้นที่ เวลา และความหลุดพ้น¹⁶⁴ (แผนผังที่ 38)

แผนผังที่ 38 แสดงวงโคจรของดวงอาทิตย์ในรอบปี

¹⁶⁴ เอเดรียน สโนดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระศุภ, 321.

แผนผังที่ 39 แสดงวงโคจรของดวงอาทิตย์ในรอบวัน

ระบบนี้เป็นสิ่งที่เน้นให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับแกนประธานตามคติใหม่ที่ราชวงศ์มหิธรปุระนำมาใช้ตามเงื่อนไขทางด้านการเมืองดังที่กล่าวมา ขณะเดียวกันแกนรองในทิศตะวันออก-ตะวันตก ก็ไม่ได้ถูกละทิ้งความสำคัญไป เห็นได้จากการวางตำแหน่งของโคปุระชั้นในด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก (บทที่ 3) ซึ่งแกนรองนี้มีความสัมพันธ์กับการโคจรของดวงอาทิตย์ในรอบวันที่ทำให้เกิดกลางวันและกลางคืน (แผนผังที่ 39) ลักษณะเช่นนี้ถือได้ว่าเป็นการสมรสของรูปแบบที่ใช้ดวงอาทิตย์เป็นแกนกับรูปแบบที่ใช้โลกเป็นแกน¹⁶⁵

นอกจากนี้ สถาปนิกยังออกแบบให้อาคารที่มีศักดิ์สูงสุด คือ ปราสาทประธานวางตัวในทิศทางตามแนวแกนประธานเหนือ-ใต้ และยังวางตำแหน่งทับหลังประดับประตูกายในปราสาทประธานทางทิศเหนือ-ใต้ให้สอดคล้องกับระบบแกนประธานด้วยเช่นกัน (บทที่ 4)

¹⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 317.

ระบบแผนผังขององค์ประกอบสถาปัตยกรรม

เนื่องจากการสร้างปราสาทเขมรขนาดใหญ่ คือ ลักษณะของการสร้างจักรวาล ดังนั้น ในกระบวนการออกแบบปราสาทเขมรจึงเป็นการออกแบบตั้งแต่ระบบของแผนผัง ตัวอาคาร จนไปถึงองค์ประกอบสถาปัตยกรรม

ส่วนสำคัญขององค์ประกอบสถาปัตยกรรมของปราสาทหินพิมายในการศึกษานี้อยู่ที่ การจัดวางตำแหน่งภาพหลักที่ปราสาทประธาน ซึ่งเป็นระบบที่แสดงให้เห็นถึงคติสัญลักษณ์ของ จักรวาลและมณฑลที่ซ้อนกันอยู่ถึง 3 ระบบ (บทที่ 4) คือ ระบบการจัดผังแบบห้วงที่แบ่งเนื้อหาใน คติพุทธศาสนาอยู่ภายในปราสาท ซึ่งเป็นแกนสำคัญของความหมายเชิงสัญลักษณ์ ส่วนเนื้อหา ในคติพราหมณ์จะอยู่รอบนอกตัวปราสาท ระบบที่สองคือการจัดผังตามแนวกั้น โดยการ กำหนดให้ทับหลังประดับทิศเหนือและทิศใต้ภายในปราสาทมีความสัมพันธ์กับคติการวางผังใน แกนเหนือ-ใต้ (บทที่ 3) ที่กำหนดให้ทิศใต้เป็นประตูทางเข้าสู่จักรวาล และประตูทางทิศเหนือเป็น ทางออกจากจักรวาล ซึ่งหมายถึง การบรรลุนิพพาน และระบบสุดท้าย คือการจัดผังแบบการ กำหนดตำแหน่ง โดยการวางทับหลังประดับภายในทิศตะวันออกและทิศตะวันตกตามมณฑลของ พระชินพุทธะ และการวางภาพหลักที่กลีบขนุนรูปเทพเจ้าประจำทิศซึ่งเป็นผู้ดูแลรักษาทิศทั้งสี่บน สวรรค์

ความซับซ้อนในการออกแบบเชิงสัญลักษณ์ของปราสาทหินพิมายนี้ ถือเป็นจุดสุด ยอดของการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมด้วยฝีมือและสติปัญญาของมนุษย์ในการเนรมิต อาณาจักรของเทพเจ้าตามความเชื่อทางศาสนาให้ออกมาเป็นสิ่งที่สัมผัสได้ ซึ่งสามารถสรุป ความหมายและคติสัญลักษณ์ของปราสาทหินพิมายได้เป็น 3 ประเด็น คือ

1. ความหมายของปราสาทหินพิมาย
2. ปราสาทหินพิมายในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล
3. ปราสาทหินพิมายในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของมณฑล

ความหมายของปราสาทหินพิมาย

ความต้องการที่จะประกาศตัวเป็นอิสระจากอำนาจศูนย์กลางที่เมืองพระนครของ ราชวงศ์มหิธรปุระ ทำให้มีการสร้างปราสาทหินพิมายขึ้นด้วยการใช้คติสัญลักษณ์แบบใหม่ที่วาง ทิศทางของปราสาทไปในแกนแนวเหนือ-ใต้ ซึ่งเป็นการใช้โลกเป็นแกนของจักรวาลซึ่งทำให้ประตู

ทางเข้าและทางออกของจักรวาลได้เปลี่ยนไปอยู่ในทิศเหนือ-ใต้ด้วย ระบบดังกล่าวนี้ยังสอดคล้องกับแนวความคิดในพุทธศาสนาที่เชื่อในเรื่องของการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อมนุษย์ผู้โง่เขลาได้ก้าวเข้าไปสู่ในจักรวาลโดยผ่านประตูบรรพบุรุษในทิศใต้ ก็จะถอยกลับออกไปในทางทิศใต้ อีกเพื่อที่จะไปเกิดใหม่ในภพภูมิอื่น เป็นการผ่านจากการเกิดใหม่ในจักรวาลระดับหนึ่งไปสู่อีก ระดับหนึ่ง เป็นการตายจากภพหนึ่งและไปเกิดใหม่ในภพหนึ่งภายในวงล้อแห่งความทุกข์ที่หมุนเวียนไปไม่สิ้นสุด แต่สำหรับมนุษย์ผู้ที่เข้าใจสัจธรรมจะเดินทางผ่านเข้าไปทางทิศใต้และก้าวทะลุออกไปทางทิศเหนือซึ่งเป็นทางออกจากจักรวาลโดยไม่กลับมาอีก ซึ่งหมายถึงการละทิ้งจากภพภูมิต่างๆ หรือการบรรลุนิพพานนั่นเอง

ปราสาทหินพิมายจึงเป็นปราสาทที่ราชวงศ์มหิธรปุระใช้เป็นทั้งเครื่องหมายการเป็นอิสระจากศูนย์กลางและใช้เป็นอุบายที่นำราษฎรไปสู่ปัญญา เพื่อให้เกิดพุทธภาวะหรือการหลุดพ้นจากระบบสังสารวัฏไปได้

ปราสาทหินพิมายในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล

ความพยายามในการจำลองจักรวาลมาไว้บนโลกมนุษย์ที่ปราสาทหินพิมายนี้ นับเป็นความสามารถของสถาปนิกในการออกแบบจักรวาลจำลองด้วยการใช้ระบบสัญลักษณ์ที่ซ้อนทับกันหลายระบบ ทั้งโดยการวางทิศทางของปราสาทให้เปรียบเสมือนเป็นกงล้อแห่งจักรวาล หรือการวางแผนผังปราสาทให้เป็นจักรวาลส่วนย่อยหรือจุลจักรวาลหนึ่ง หรือการวางแผนผังองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงคติจักรวาลในพุทธศาสนา ตลอดจนการเลือกทำเลที่ตั้งที่เหมาะสมแก่การเนรมิตจักรวาลขึ้นบนโลกมนุษย์ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องย้ำให้เห็นถึงจุดประสงค์ของการสร้างปราสาทหินพิมายขึ้นเพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ของจักรวาลทั้งสิ้น

ปราสาทหินพิมายในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของมณฑล

รูปแบบของมณฑลที่ปรากฏที่ปราสาทหินพิมายนี้มีทั้งมณฑลในศาสนาพราหมณ์ และมณฑลของพุทธศาสนาวัชรยาน คำว่า “มณฑล” (manadala) นี้เป็นคำภาษาสันสกฤต มาจากคำว่า “มันดะ” (manda) และคำว่า “ละ” (la) มณฑล หมายถึง วงกลมซึ่งถือเป็นอาณา

เขตอันศักดิ์สิทธิ์ หรือหมายถึงความสมบูรณ์โดยรอบ¹⁶⁶ ในคติของศาสนาพราหมณ์ มณฑลจะถูกใช้เป็นแผนผังทางสถาปัตยกรรม เรียกว่า วัสดุปฐมณฑล ซึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีพรมันประทับอยู่ตรงกลางแผนผังหรือส่วนที่เป็นแกนกลาง และมีเทวดา 44 องค์สถิตล้อมรอบพรมันคือส่วนที่ปิดล้อม แผนผังของปราสาทหินพิมายจึงเป็นสัญลักษณ์ของมณฑลขั้นต้นตามคติศาสนาพราหมณ์ (ดูแผนผังที่ 37)

ทางพุทธศาสนา มณฑลเป็นสัญลักษณ์ของการบรรลุพุทธภาวะอย่างสมบูรณ์¹⁶⁷ มณฑลในลัทธิวัชรยานมีอยู่ 2 รูปแบบ ได้แก่ วัชรธาตุมณฑลและกรรมธาตุมณฑล วัชรธาตุมณฑล คือ มณฑลแห่งความรู้ หมายถึง ญาณของพระพุทธเจ้าที่หยั่งรู้ในสรรพสิ่ง¹⁶⁸ ส่วนกรรมธาตุมณฑล¹⁶⁹ คือ มณฑลแห่งหลักจักรวาลหรือกฎภายในของสรรพสิ่งที่เป็นตัวกำหนดให้ธรรมชาติดำเนินไปอย่างมีระเบียบ¹⁷⁰ หรือหมายถึงหลักศูนยตาหรือสุญญตาที่แผ่ครอบคลุมจักรวาล¹⁷¹ มณฑลในพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์ของชายและหญิงบนโลกและเป็นสิ่งที่ช่วยในการทำสมาธิ¹⁷²

มณฑลพุทธศาสนาที่ปราสาทหินพิมาย คือ วัชรธาตุมณฑลอันเป็นมณฑลของพระพุทธเจ้าผู้พิชิตห้าพระองค์หรือพระชินพุทธเจ้า (ดูแผนผังที่ 35) ที่แสดงให้เห็นถึงโลกแห่งความหลากหลายด้วยแสงแห่งความรู้แจ้ง¹⁷³ นั่นเอง

¹⁶⁶ เอเดรียน สโนดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระสถูป, 134.

¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน.

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, 256.

¹⁶⁹ สโนดกราสใช้คำว่า กรรมโกศมณฑล

¹⁷⁰ เอเดรียน สโนดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระสถูป, 255.

¹⁷¹ เรื่องเดียวกัน, 256.

¹⁷² Jytte Hansen, Mandala [Online], accessed 9 March 2000. Available from <http://www.jyh.dk/indengl.htm>. And Giuseppe Tucci, The Theory and Practice of the Mandala (London : Rider&Company, 1961), 37.

¹⁷³ เอเดรียน สโนดกราส, สัญลักษณ์แห่งพระสถูป, 166-167.